

पृष्ठभूमि र विषय प्रवेश

के हुनुपर्छ, र के गर्नुपर्छ, नेपालीयाँ हुनलाई ? प्रश्न असाध्यै असजिला छन् । सम्भावित उत्तरहरू भन्ने व्याकुलता उत्पन्न गराउने किसिमका । पुराना निश्चितताहरू कुनै बाँकी छैनन् । ४ जेठ २०६३ को संसदीय घोषणापछि हिन्दू अधिराज्य नेपाल सांसारिक राज्यमा परिणत भयो । संविधानसभाको १५ जेठ २०६५ को निर्णयले नेपालबाट शाह वंशको राजतन्त्रलाई बिदा गरेर गणतान्त्रिक शासन व्यवस्था अँगाल्ने प्रण गऱ्यो । अन्तरिम संविधान, २०६३ अनुसार नेपाललाई संघीय

-
- ^१ अंग्रेजीको नेफ्लिज शब्दसँग मिल्दोजुल्दो नेपालको बासिन्दा भएको भाव प्रकट गर्ने संज्ञा र विशेषण । 'नेपाली' परिचय राष्ट्रियमन्दा पनि सांस्कृतिक बनेको छ । तसर्थ, नेपालको राष्ट्रियता भएका सबै सांस्कृतिक समूहहरूलाई समेट्ने सामेली राजनीतिक परिचय जनाउने शब्दको रूपमा 'नेपालीय' शब्दको प्रयोग गरिएको हो ।
- ^२ त्यस्तो राज्य जहाँ 'सर्व धर्म सम भाव' अर्थात् सबै धर्मप्रति उस्तै भावना राख्ने व्यवस्था हुन्छ; नागरिकहरू आ-आफ्ना धर्म मान्न नमान्नु, परिवर्तन गर्न स्वतन्त्र हुन्छन् र राज्यले धर्मलाई शासन संयन्त्रको रूपमा प्रयोग गर्दैन । अंग्रेजीको 'सेक्युलर' शब्दको भावानुवाद ।

लोकतान्त्रिक बनाइएको छ । यथार्थमा राष्ट्र सांसारिक भइसकेको छ वा छैन, राजतन्त्र समाप्त भए पनि राज्यव्यवस्था गणतान्त्रिक हुन सक्त्यो वा सकेन, र नेपाल एकात्मक राज्य हो वा संघात्मक; बहस जारी छ । नयाँ व्यवस्था भन्नु नै नयाँ-नयाँ अभिव्यक्ति एवं तिनका स्वीकार्य परिभाषाहरूको खोजी हो । त्यस्तै खोजीको घेराभित्र बाँधिन पुगेको छ सबभन्दा अहम् प्रश्न : नेपाली भनेको के हो ? को हो नेपालीय ? र, यिनै प्रश्नसँग जोडिएर आउँछन् कतिपय विवादास्पद अवधारणाहरू । अधिराज्य^३को अवधारणा राजा रहुज्जेल स्पष्ट थियो, तर राज्य-राष्ट्र,^४ राष्ट्र-राज्य^५ वा राष्ट्रिय-अधिराज्य^६ जस्ता संयोजनले जोडिएका अभिव्यक्तिहरू पुनःपरिभाषित नगरेसम्म 'नेपालीय हुनलाई...' पूरा गरिनुपर्ने आवश्यकताहरूको लेखाजोखा गर्न सकिँदैन ।

राज्य भनेको भौगोलिक सीमा भएको स्वतन्त्र एवं शासकीय अधिकारसम्पन्न इकाइ हो भने सम्प्रभुतायुक्त त्यस्तो राजनीतिक संरचनालाई अधिराज्य भन्दा फरक पर्दैन । मुलुक पनि त्यस्तै राजा वा मालिकसँग जोडिएकै अभिव्यक्ति हुनुपर्छ भन्ने छैन । त्यो शब्द आफू जन्मेको गाउँ-ठाउँ अर्थात् देशका लागि पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । व्यवहार र प्रयोगले शब्दलाई अर्थ दिने हो; शब्दकोशहरू तिनलाई संकलन गरेर बनाइएका हुन्छन् ।

राष्ट्र शब्दको परिभाषा पनि अर्थ मात्रको परिधिभित्र बाँध्न नसकिने किसिमको छ । अंग्रेजीको 'नेशन' लाई नेपालीमा राष्ट्र भनेर उल्था गर्ने हो भने त्यो एउटा

^३ अधिराज्यले स्पष्ट भौगोलिक सीमा भएको, स्वतन्त्र, सम्प्रभुतासम्पन्न एवं सम्पूर्ण शासकीय अधिकार भएको राजनीतिक इकाइलाई जनाउँछ । सामान्यतया अधिराज्यलाई राजतन्त्र भएको मुलुकको रूपमा व्याख्या गरिएको पाइन्छ, तर त्यसरी सीमा बाँध्न जरूरी छैन ।

^४ राज्य-राष्ट्रले एउटा सांस्कृतिक समूहको वर्चस्व रहेको शासकीय अधिकारसम्पन्न राजनीतिक इकाइलाई जनाउँछ, जसले सदृशीकरण (एसिमिलेसन) विधिमा फर्त एकल परिचयलाई निरन्तरता दिन्छ ।

^५ राष्ट्र-राज्यले एउटा राज्य एउटा मात्र संस्कृति, भाषा, धर्म र मूल्य मान्यतामा आधारित समुदायको हुनुपर्दछ भन्ने अवधारणालाई जनाउँछ ।

^६ राष्ट्रिय-अधिराज्य भनेको एउटाबाहेक अरु सांस्कृतिक परिचयलाई राजनीतिक तवरले निरूत्साहित गर्ने स्पष्ट भौगोलिक सीमा भएको स्वतन्त्र, सम्प्रभुतासम्पन्न एवं शासकीय अधिकार भएको राजनीतिक इकाइ हो ।

यस्तो सामूहिक पहिचान दर्साउने शब्द बन्छ, जसले काल्पनिक वा वास्तविक इतिहास, संस्कृति, भाषा एवं जनीय-उत्पत्ति^५ साभ्ना रहेको जमातलाई जनाउँछ जो मूलतः सँगै स्पष्ट सीमा भएको स्थानमा बसोबास गर्दछन् । नेपाली भाषाको राष्ट्र भने संस्कृत अर्थसँग मिल्दोजुल्दो छ, 'त्यस्ता मानिसको समुदाय जुन एकै देशमा बस्छ वा एकै राज्यको शासनमा रहँदै एकताबद्ध हुन्छ ।'

पारिभाषिक शब्दहरूको बहसभित्र समुदाय, समाज, आदिवासी, जनजाति, जनीयता,^६ सम्प्रदाय, धर्म एवं राष्ट्रियताजस्ता निश्चितता समाप्त भएका अवधारणाहरूलाई पनि समेट्न नसकिने होइन । तर त्यसप्रकारका छलफलहरूले 'नेपालीय हुनलाई-' मुद्दालाई कतै पुन्याउँदैन । नेपालीय हुनलाई चाहिने मापदण्डबारे सहमति भइसकेपछि पनि परिचयका अन्य आयामहरूबारे वादविवाद जारी नै रहने कुरा पक्का छ । अहिलेलाई महत्वपूर्ण मुद्दा के हो भने व्यक्तिको प्राथमिक पहिचान निश्चित गर्ने आधार के-के हुन सक्दछन् ? हुनत प्राथमिक पहिचान जनीयता (एथनिसिटी), जात (कास्ट), जातीयता (नेसनालिटी) वा राष्ट्रियता (सिटिजनसीप) मध्ये कुन हो भन्नेबारे नै मतैक्य हुन अद्यापि बाँकी छ ।

नेपालका प्रथम राष्ट्रपति रामवरण यादवले पञ्चायतकालीन पुरानै निश्चितताको आवश्यकतालाई औल्याउने गरेका छन् : 'हामी सबै नेपाली हौं त्यसपछि मात्र अरु केही ।' त्यस्तो वैचारिक अडानलाई उनको पदीय मर्यादासँग जोडेर हेर्दा अन्यथा भन्न मिल्दैन । तर, नेपालको धरातलीय यथार्थ भने त्यति सहज, प्रस्ट एवं अकाट्य छैन । नाउँ, थर, गाउँ एवं बाउ-बाजेबाट निर्धारित हुने प्राथमिक परिचय प्रायः जातको हुन्छ ('के थरी पर्नु भयो ?') वा समुदायको (मूल घर कहाँ पन्यो ?) र त्यसपछि मात्र नागरिकता प्रमाणपत्रको ठेगाना वा राहदानीको पेसाले स्थान पाउँछ । थर पिताले दिए तापनि जात भने आमाले निर्धारण गर्ने प्रचलन त्यसै सुरु भएको होइन । मातृत्व भौतिक यथार्थ हो भने पिताको निश्चितता सामाजिक विश्वासमा आधारित सामान्यतः प्रमाण बेगरको दाबी एवं सर्वस्वीकृत अनुमान ।

^५ जनीय उत्पत्ति भन्नाले परम्परा, संस्कृति वा भाषाका आधारमा समान उत्पत्ति भएको समुदायलाई जनाउँछ ।

^६ परम्परा, संस्कृति वा भाषाका आधारमा समुदाय विशेषको पहिचानका लागि प्रयोग गरिने अंग्रेजीको 'एथनिसिटी'को भावानुवाद ।

परिचयको ऐतिहासिकतामा जाने हो भने सबभन्दा पुरानो राजनीतिक पहिचान सम्भवतः कविलाई^९ (द्राइबल) रहेको हुनुपर्दछ । कविलाई राजनीतिक संरचनामा मूली (द्राइबल चिफ) को प्रमुखता रहने भएकाले पाण्डुका सन्तान पाण्डव, कुस्वाट कौरव तथा रघुकुलका रामजस्ता मिथकहरू महाभारत एवं रामायणमा पढ्न पाइन्छ । कविलाको सत्ता सम्बद्ध समूह सँगसँगै सर्ने हुँदा स्थायी भौगोलिक सीमा गौण विषय रहेको हुनुपर्दछ, र राज्य विभाजन सम्पत्ति वितरण सरह सामान्य ।

कविला मूलीको युद्ध सरदार एवं निरंकुश राजामा रूपान्तरण भने कृषि सभ्यता, धर्म विस्तार एवं युद्ध प्रविधिको आधुनिकीकरणले सजिलो तुल्याएको अनुमान गर्न सकिन्छ । गोर्खाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश^{१०}ले के देखाउँछ भने उनको राजनीतिक दृष्टिकोण अन्तिम समयसम्म पनि कविलाई नै रह्यो । राजा पृथ्वीका नजरमा राजपरिवार एवं भारदारबाहेकका जम्मै जति दुनियाँ^{११} थिए – राजाको हित संरक्षण र संवर्द्धनका फगत भौतिक साधन ।

सेवा व्यवसाय, राजस्व संकलन, निजामती एवं फौजी संगठन तथा बाह्य सम्पर्कले निरंकुश राजतन्त्रको संस्थाकरण सम्भव तुल्याएको यथार्थ जंगबहादुरको उदयले पनि साबित गर्दछ । उनलाई बेलायत यात्रा गर्ने पहिलो पूर्वली निरंकुश शासक त्यसै भनिएको होइन । जंगका लागि नेपालीहरू रैती थिए जसको मुख्य काम हुन्थ्यो खेती किसानी गर्ने, कुत तिर्ने र बेठबेगार^{१२} भर्ने । राज्य सैन्यप्रधान थियो र, नेपाली सेनाको प्रयोग मूलतः भाडाको सैनिकको रूपमा हुने गर्दथ्यो । समग्रमा राज्य एउटा व्यापारिक इकाइ थियो जसको मालिक राजालाई भनिए पनि सर्वेसर्वा भने प्रधानमन्त्री हुने गर्दथे ।

राणा प्रधानमन्त्री चन्द्र शमशेरको शासनकालसम्म आइपुग्दा नेपाली सेना पूर्णतः भाडामा लगाइने सुरक्षा बलको भूमिकामा सीमित भइसकेको थियो । भाइ-भारदारहरू प्रशासनिक भूमिकामा सुस्तरी देखिन थालेका थिए । राज्यधर्मको

^९ एकै भाषा, धर्म, रीतिरिवाज एवं एउटै समूह प्रमुखको आधिपत्य मान्ने; कविलासँग सम्बद्ध ।

^{१०} पृथ्वीनारायण शाहले दिएका भनिएका उपदेशहरूको संग्रहलाई दिव्योपदेश भन्ने गरिएको छ ।

^{११} राजपरिवार, भाइ-भारदार, सिपाही र साहू महाजनबाहेकका जम्मै देशवासीका लागि पृथ्वीनारायण शाहले दुनियाँ शब्द प्रयोग गरेका छन् ।

^{१२} ज्याला नलिई गाउँको मुखिया वा धनीमानी व्यक्तिको घरमा गरिने काम ।

अवधारणा राजा पृथ्वीले नै सुरु गरिसकेका भए तापनि 'धर्मो रक्षति रक्षितः' अर्थात् धर्मको रक्षा गर्नेको रक्षा हुन्छ भन्ने भावनालाई राजगुरु एवं पुरोहित-पण्डितहरूले संस्थागत गरेको सम्भवतः चन्द्रकै शासनकालमा हो । राजा पृथ्वीको दुनियाँ एवं जंगका रैतीहरू चन्द्रका लागि प्रजा भए जसले शासितहरूको कर्तव्य पालन गरेका खण्डमा शासकको आशीर्वाद पाएर इहलोकमा सुख पाउनुका साथै परलोकमा समेत शान्ति पाउँदछ । नेपालको इतिहासमा सबभन्दा व्यापक एवं संगठित हिन्दूकरण चन्द्रकै शासनकालमा भएको हुनुपर्दछ ।

नेपालीलाई प्रजाकै रूपमा भए पनि धार्मिकभन्दा सामाजिक एवं आर्थिक प्राणीमा रूपान्तरण गर्ने प्रयत्न पद्म शमशेरले वि.सं. २००४ को संविधानद्वारा गर्न खोजेका थिए । उनको प्रयत्न सफल नहुनुमा अन्य धेरै कारण रहेका भए तापनि मूलतः आर्थिक नै थियो । देश जस्तोसुकै कानुनअनुसार चलाउन खोजे पनि राष्ट्रको सम्पत्तिलाई पारिवारिक जायजथाको रूपमा प्रयोग गर्न अष्टचारो पर्न सक्दथ्यो । त्यसैले २००७ सालको शाह पुनःस्थापनसम्म पनि नेपालीहरू प्रजा नै रहे, जनता^{१३} हुन पाएनन् ।

मात्रा एवं तीव्रता फरकफरक भए पनि भोक, तृष्णा, काम-वासना, भय, लोभ, मोह, वात्सल्यजस्ता भावनाहरू अरु प्राणीमा समेत देख्न सकिन्छ । तर मानवबाहेकका प्राणीमा भावनात्मक द्वन्द्वले तुरुन्तै भौतिक रूप लिन्छ एवं लड वा भाग (फाइट अर फ्लाइट) को अवस्था उत्पन्न हुन्छ । मानव भने लेनदेन गर्न सक्दछन् । दुनियाँ, रैती एवं प्रजाबीच हुने लेनदेनका सर्तहरू शासकले निर्धारण गर्ने गर्दथे । जनता भने आफ्नो भलो आफैँ चिताउन सक्दछ भन्ने मान्यताअनुसार व्यक्ति एवं समूहहरू बीचको लेनदेन एवं व्यवहारका सर्तहरू – ऐन, कानुन, नीति, नियम आदि – प्रजातन्त्रमा जनप्रतिनिधिले निर्धारण गर्न पाउँछन् । शासकको सर्वोच्चता कायम रहे पनि त्यसको प्रयोग भने जनप्रतिनिधिमाफत हुने हुँदा प्रजातन्त्रलाई सामान्यतः सन्तुलित शासन व्यवस्था भन्ने गरिएको हो ।

जनता मूलतः असंगठित व्यक्तिहरूको समूह हो । त्यसैले प्रजातन्त्र सन्तुलित व्यवस्था भए पनि दीगो हुन नसक्ने तथ्य २०१७ सालको शाही सैनिक 'कू' पछि

^{१३} जस्ता व्यक्तिहरूबाट राष्ट्र वा राज्य बन्छ ।

देखियो । 'जन'^{१५}लाई जागरूक एवं संगठित तुल्याएर 'गण'^{१५}मा रूपान्तरण गर्न सके मात्र 'जनताको, जनताद्वारा, जनताकै लागि' चल्ने शासन व्यवस्था सम्भव हुन्छ भन्ने मान्यताले व्यापकता पाएपछि वि.सं. २०४६ को परिवर्तनका लागि वातावरण तयार भएको थियो । रूप र नाम 'प्रजातन्त्र' भए पनि सार र व्यवहारमा 'गणतन्त्र'^{१६} संस्थागत गर्ने लक्ष्य नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को रहेको थियो । त्यो असफल भएपछि वा भनौ योजनाबद्ध रूपमा त्यसलाई असफल बनाइएपछि वि.सं. २०६२-२०६३ को जनविद्रोह अवश्यम्भावी बन्न पुग्यो ।

संघीय गणतन्त्र जनताले पनि चलाउन सक्दछन्, तर लोकतन्त्र^{१७} भन्ने व्यवस्थाले स्वतन्त्र चेतना भएको जागृत व्यक्तिको अपेक्षा राख्दछ । अधिकारप्रति सचेत एवं कर्तव्यमा प्रतिबद्ध व्यक्तिहरूविना लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था चल्न सक्दैन । गणतन्त्रात्मक व्यवस्थामा निर्वाचित शासकको गुण एवं चरित्रले समग्र समाज प्रभावित हुन्छ । जनतन्त्र त घोषित रूपमै क्रान्तिकारी अग्रपक्ति (रिभोल्युसनरी भ्यान्गार्ड) द्वारा सञ्चालन हुने शासन व्यवस्था हो । तर लोकतन्त्रमा प्रत्येक व्यक्तिको भूमिका हुन्छ, त्यसैले ऊ नागरिक^{१८} कहलिन योग्य हुन्छ । धेरै अवगुणहरू हुँदाहुँदै लोकतन्त्र (डेमोक्रेटिक रिपब्लिक) अहिलेसम्म प्रयोगमा आएकाहरूमध्ये सबभन्दा 'कम खराब' शासन व्यवस्था हो भन्ने मान्यता त्यसै स्थापित भएको होइन । लोकतन्त्रको संरचना स्थापना गर्ने प्रारूपहरू धेरै छन् । तर त्यसको सञ्चालन शक्ति – नागरिक – कसरी निर्माण गर्ने ? यस अहम् प्रश्नको विश्वव्यापी व्याख्या उपलब्ध छैन । लोकतन्त्रको प्रारूप नक्कल वा अनुकूलन (एडेप्टेसन) गर्न सकिन्छ, तर त्यसको प्राण भने प्रत्येक समाजले

^{१५} स्वतन्त्र निर्णय लिने क्षमता न्यून भएको राष्ट्र वा राज्यको इकाइ, व्यक्ति ।

^{१६} जागरूक र संगठित हुन सक्ने राष्ट्र वा राज्यको इकाइ, व्यक्ति ।

^{१७} त्यस्तो राज्यव्यवस्था जहाँ सम्पूर्ण राज्यशक्ति जनताका नाउँमा जनप्रतिनिधिहरूले प्रयोग गर्दछन् ।

^{१८} मानवअधिकारको प्रत्याभूति, संवैधानिक सर्वोच्चता एवं लोकहितप्रति प्रतिबद्धताका साथ सञ्चालन हुने शासन व्यवस्था ।

^{१९} अधिकार र कर्तव्यप्रति सचेत र सक्रिय रहेको राज्य वा राष्ट्रको इकाइ, व्यक्ति ।

आफ्नै संस्कृतिमा खोज्नुपर्ने हुन्छ । यस सोचपत्रको मुख्य उद्देश्य नेपाली नागरिकको पहिचान एवं निर्माणका आधारहरू पहिल्याउनु रहेको छ ।

कसै-कसैलाई लाग्न सक्दछ : नेपाली हुने आधार त स्थापित भइसक्यो, त्यसलाई आघात पुऱ्याउने काम पो गर्न भएन । त्यस्तो मान्यतालाई ठाडै खारेज गर्न सकिँदैन; पहिचानको विषय तर्कबाट नभएर भावनाबाट उत्पन्न हुने गर्दछ । तर, स्थापित मान्यताहरूलाई नभत्काएर पनि विस्तारित गर्न सकिन्छ भन्ने प्रस्तावनातिर बहसलाई मोड्न भने आवश्यक छ ।